

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

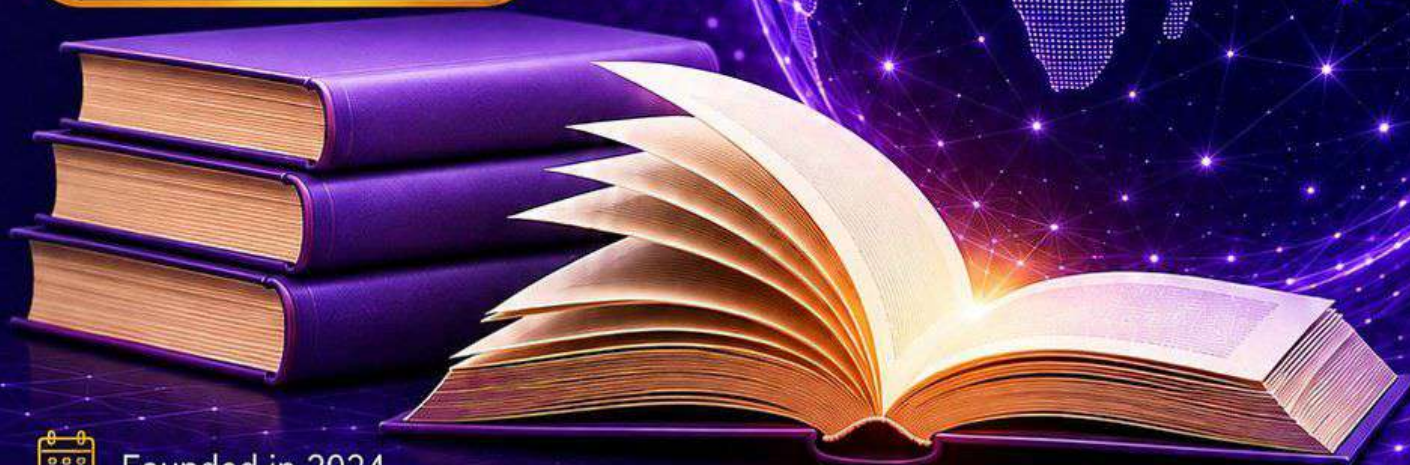
IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 8

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

“GO‘RO‘G‘LI” TURKUMIDA ANTITEZA (IJOBIY VA SALBIY OBRAZLAR QARAMA-QARSHILIGI) MEXANIZMI

Teshaboyeva Zumrad Voxidjonovna

Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti, mustaqil izlanuvchi.

e-mail: zumradteshaboyeva@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5769-707X>

Annotatsiya.

Maqolada “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlarda to‘rtinchi badiiy-pedagogik mexanizm — antiteza, ya‘ni ijobiy va salbiy obrazlar qarama-qarshiligi orqali axloqiy baholash ko‘nikmasini shakllantirish tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Nasihat, ibrat va sinovdan farqli o‘laroq, bu mexanizm tarbiya obyektining axloqiy baholash ko‘nikmasi namunadan emas, balki farqdan — ikki qutb o‘rtasidagi aniq ziddiyatdan shakllanadi. Tadqiqotning maqsadi “Go‘ro‘g‘li” turkumi materiallari asosida antitezaning barqaror turlarini aniqlash hamda ularni o‘zbek folklorshunosligi (J. Eshonqul, M. Qodirov, K. Imomov, Sh. Turdimov) va pedagogika (O. Hasanboyeva) nazariyasi bilan bog‘lashdan iborat. Natijada uch tipologik tur aniqlandi: umumbashariy (kosmologik) yaxshilik-yovuzlik antitezasi, nomli antagonist orqali ifodalangan shaxsiy antiteza (Avazxon-Ahmad Sardor, Go‘ro‘g‘li/Avazxon-Chamidxon) va mavhum tushunchalar antitezasi (vafodorlik-bevafolik). Xulosa qilinadiki, ushbu uch tur kosmologikdan shaxsiyga, shaxsiydan esa mavhum-umumlashgan darajaga o‘tuvchi ierarxik tuzilishga ega bo‘lib, bu tinglovchining turli yosh va idrok darajalarida antitezani o‘zlashtira olishini ta‘minlaydi.

Kalit so‘zlar: antiteza, ijobiy va salbiy obraz, tazod, “Go‘ro‘g‘li”, pedagogik mexanizm, ma‘naviy-axloqiy tarbiya, tipologiya.

МЕХАНИЗМ АНТИТЕЗЫ (ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЕ ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ОБРАЗОВ) В ЦИКЛЕ «ГЁРОГЛЫ»

Тешабоева Зумрад Вохиджоновна

Национальный институт педагогики воспитания имени Кори Ниязи, независимый исследователь.

Аннотация.

В статье типологически анализируется четвёртый художественно-педагогический механизм в эпосах цикла «Гёроглы» — антитеза, то есть формирование навыка нравственной оценки посредством противопоставления положительных и отрицательных образов. В отличие от наставления, примера и испытания, в данном механизме способность объекта воспитания к нравственной оценке формируется не на основе образца, а посредством различия — чёткого противопоставления двух полюсов. Цель исследования заключается в выявлении устойчивых типов антитезы на материале цикла «Гёроглы» и их соотношении с теоретическими положениями узбекской фольклористики (Дж. Эшонкул, М. Кодиров, К. Имомов, Ш. Турдимов) и педагогики (О. Хасанбоева). В результате выявлены три типологических вида: общечеловеческая (космологическая) антитеза добра и зла, личностная антитеза, выраженная через конкретного антагониста (Авазхон-Ахмад Сардор, Гёроглы/Авазхон-Чамидхон), и антитеза абстрактных понятий (верность-неверность). Сделан вывод о том, что эти три вида образуют иерархическую структуру, предполагающую переход от космологического уровня к личностному, а от личностного — к абстрактно-обобщённому, что обеспечивает возможность усвоения антитезы слушателями различного возраста и уровня восприятия.

Ключевые слова: антитеза, положительный и отрицательный образ, tazod, «Гёроглы», педагогический механизм, духовно-нравственное воспитание, типология.

THE MECHANISM OF ANTITHESIS (OPPOSITION OF POSITIVE AND NEGATIVE CHARACTERS) IN THE GOROGLY CYCLE

Teshaboyeva Zumrad Voxidjonovna

Qori Niyoziy National Institute of Pedagogy of Upbringing, Independent Researcher.

Abstract.

The article provides a typological analysis of the fourth artistic-pedagogical mechanism in the epics of the *Gorogly* cycle — antithesis, namely, the development of moral evaluation skills through the opposition of positive and negative characters. Unlike

instruction, exemplary modeling, and trial, this mechanism develops the learner's ability to make moral judgments not through a model to imitate but through difference — a clear opposition between two poles. The study aims to identify stable types of antithesis in the *Gorogly* cycle and to relate them to theoretical approaches in Uzbek folklore studies (J. Eshonqul, M. Qodirov, K. Imomov, Sh. Turdimov) and pedagogy (O. Hasanboyeva). The analysis identifies three typological types: the universal (cosmological) antithesis of good and evil, personal antithesis represented through a specific antagonist (Avazxon–Ahmad Sardor, Gorogly/Avazxon–Chamidxon), and the antithesis of abstract concepts (loyalty–disloyalty). It is concluded that these three types form a hierarchical structure progressing from the cosmological to the personal and from the personal to the abstract-generalized level, enabling listeners of different ages and levels of perception to comprehend and internalize antithesis.

Keywords: antithesis, positive and negative characters, tazod, Gorogly, pedagogical mechanism, spiritual and moral education, typology.

Kirish. Nasihat-monolog, ibrat-andoza va ziddiyat-sinov mexanizmlari barchasi ijobiy qahramon atrofida qurilgan edi: nasihat, ibrat va sinov — barchasi ideal qahramonning so'zi, xatti-harakati yoki uning o'z boshidan kechirgan sinovlari orqali ishlaydi. "Go'ro'g'li" turkumida, biroq, to'rtinchi, tuzilishi jihatidan boshqacha mexanizm ham muntazam qo'llaniladi: axloqiy saboq ikkita qutbli — biri ijobiy, biri salbiy — obraz yoki tushunchani bir-biriga qarshi qo'yish (antiteza) orqali beriladi. Bu mexanizm tarbiya obyektining axloqiy baholash ko'nikmasi namunadan emas, farqdan, ya'ni ikki qutb o'rtasidagi aniq, ko'pincha matnning o'zida ifodalangan ziddiyatdan shakllanadi.

Antiteza hodisasi mumtoz Sharq poetikasida "tazod" atamasi ostida qadimdan tan olingan bo'lsa-da, uning "Go'ro'g'li" turkumidagi tipologik ko'rinishlari va zamonaviy pedagogika bilan bog'liqligi maxsus tadqiqot predmeti sifatida o'rganilmagan. Ushbu maqolada antitezaning uch tipologik turi aniqlanadi va ular ierarxik tuzilish sifatida tahlil qilinadi.

Antiteza mexanizmi "Go'ro'g'li" turkumidagi ma'naviy-axloqiy tarbiyaning olti mexanizmi ichida to'rtinchi o'rinda tahlil qilinadigan mexanizmdir (qolgan ikkitasi: ramziy-mifopoetik obrazlar va yakuniy mukofotlanish mexanizmlari). Nasihat, ibrat va sinovdan farqli o'laroq, antiteza kognitiv komponentga emas, avvalo emotsional-qiyamat komponentiga yo'naltirilgan: u o'quvchining qadriyatni o'zi tanlashi, his qilishi va himoya qilishiga xizmat qiladi, chunki kontrast orqali idrok etilgan axloqiy farq mustaqil, ongli tanlov ko'rinishida xotirada mustahkamlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot uchun besh doston nashri — "Avazxonning o'linga hukm etilishi" (F. Yo'ldosh o'g'li aytuvi), "Yunus pari" (M. J. Pulkan aytuvi, 1967), "Go'ro'g'li: O'zbek xalq dostonlari" to'plami (R. Yusuf o'g'li aytuvi, 2006, "Xironomon Dali", "Zulfizar"), "Go'ro'g'li dostonlari" to'rt jildligining 2-jildi (R. Yusuf o'g'li aytuvi, 1997, "Gulqizoy", "Zulfizar") — manba sifatida olindi. Dissertatsiyaning rejasida ko'zda tutilgan ikki shaxsiy antiteza jufti — Avazxon–Ahmad Sardor va Go'ro'g'li/Avazxon–Chamidxon bo'yicha maxsus qidiruv o'tkazildi.

Uslub sifatida qiyosiy-tipologik tahlil qo'llanildi: topilgan antiteza namunalari ularning qutblari tabiati (kosmologik, shaxsiy yoki mavhum) bo'yicha tasniflandi. Nazariy asos sifatida J. Eshonqulning dev obrazi nazariyasi, M. Qodirovning xalq teatri ("tazod" atamasi) nazariyasi, K. Imomovning ertakshunosligi, Sh. Turdimovning qiyosiy-adabiyotshunoslik tadqiqoti va O. Hasanboyevaning oila pedagogikasi darsligi olindi. Ilmiy halollik nuqtayi nazaridan ta'kidlash lozimki, Ahmad Sardor va Chamidxon bilan bog'liq asosiy badiiy dalillar allaqachon dissertatsiyaning adolat va vafodorlik qadriyatlariga bag'ishlangan bo'limlarida tahlil qilingan edi; mazkur maqolada bu material yangi iqtibossiz, faqat antiteza mexanizmi nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqiladi.

Korpus tanlovida uch mezon asos qilib olindi: birinchidan, har bir doston namunasi antitezaning aniq bir tipologik turini yorqin ifodalashi kerak edi; ikkinchidan, misollar oldingi paragraflarda foydalanilgan bo'lsa, ular yangi iqtibossiz, faqat strukturaviy kross-referens sifatida qayta ko'rib chiqildi — bu takror iqtibos xavfining oldini oldi; uchinchidan, har bir tur uchun kamida bittadan, imkon qadar ikki xil nashrdan (masalan, "Zulfizar"ning ham 2006, ham 1997-yilgi nashrlaridan) misol keltirishga harakat qilindi — bu orqali topilgan tipologik qonuniyatlarning ayrim nashrga emas, turkumning umumiy badiiy tizimiga xos ekanini ko'rsatish ko'zda tutildi.

NATIJA

Antiteza hodisasining chuqur mifologik-falsafiy ildizini J. Eshonqul ko'rsatadi: "Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra hayot, tabiat va jamiyatdagi jarayon ikki qarama-qarshi kuch Yaxshilik (Axuramazda) va Yovuzlik (Ahriman) o'rtasidagi kurashdan iborat. Oxir-oqibatda Yovuzlik ustidan Ezgulik g'alaba qilib, adolat qaror topishi kerak" [1; 9-b.], turkiy xalqlarda esa bu dualizm alohida, ertak-dostonchilikka moslashgan shaklda davom etadi: "Turkiy xalqlar asotirlarida ezgulik va yovuzlik tangrilar kurashi hayotning asosini belgilaydi... Devlarning arxaik ko'rinishida yovuz, odamxo'r qilib tasvirlanishi shomonchilikkacha paydo bo'la boshlagan" [1; 12-b.]. Bu umumnazariy asos qahramonlik dostonchiligiga qanday ko'chishini Eshonqul aniq formula bilan ifodalaydi: "Qahramon bilan dev... kurashi tub mohiyatiga ko'ra bir narsa — ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi mangu ziddiyatning ifodasidir" [1; 44-b.], ya'ni har qanday qahramon-antagonist qarama-qarshiligi, shu jumladan "Go'ro'g'li" turkumidagisi ham, aslida yaxshilik-yovuzlik mangu ziddiyatining badiiy transformatsiyasi hisoblanadi. Dissertatsiya uchun ayniqsa qimmatli Eshonqulning "Go'ro'g'li" turkumiga bevosita oid kuzatuv: "Alplar ijobiy qahramonlar sifatida tasvirlanar, ular devlar, ajdarholarga qarshi jang qiladilar... Go'ro'g'lining 40 yigiti dostonlarda 'Chambilning qirq ajdarhosi'... deb keladi" [1; 61-b.]. Bu kuzatuv shuni

ko'rsatadiki, turkumning markaziy jamoasi (qirq yigit) hatto o'z nomlanishida ham ramziy ravishda yovuzlik timsoli (ajdarho) bilan almashtirilib, antitezaning eng chuqur, lingvistik darajasigacha yetib borgan ko'rinishini namoyish etadi.

Salbiy obrazning badiiy qurilish mexanizmini Eshonqul yana ham aniqroq izohlaydi: "Mashriqo' dostonida devlar Go'ro'g'lini zo'rlab ketishar ekan... 'Devlar qiyofasida zo'rlik, yovuzlik xususiyatlari ayon', — deb yozadi Komiljon Imomov... Yovuzlik ifodachisi dev salbiy qahramonlarni unga monand qilib tasvirlashga asos bergan" [1; 85-b.], ya'ni salbiy obraz (inson antagonist bo'lsa ham) ko'pincha arxetipik dev obrazi "andozasi" orqali quriladi, bu esa ramziy-mifopoetik obrazlar mexanizmi bilan antitezaning uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Eshonqul devning ijtimoiy-pedagogik funksiyasini alohida ta'kidlaydi: "Dev obrazining arxaik va madaniy qiyofalari... xalq og'zaki ijodida salbiy obraz sifatida ijtimoiy muammolar, tengsizlik, adolatsizlik g'oyalarini tashishiga xizmat qilgan... qahramon va dev shaklida timsollashtirilgan" [1; 101-b.], demak, salbiy obraz faqat badiiy bezak emas, ijtimoiy-axloqiy tanqid vositasi hamdir.

Antitezaning mumtoz, terminologik jihatdan aniq nomlangan shaklini esa M. Qodirovning "Xalq teatri" bobida topamiz. Qodirov xalq komik teatri (masxarabozlik, qiziqchilik)dagi salbiy obraz qurilishining asosiy vositalaridan birini nomlab ko'rsatadi: "Salbiy personaj obrazini yaratish, uni fosh etishda masxara, kinoya, zaharxanda, tazod va mubolag'a kabi satira vositalari katta ahamiyatga ega" [2; 276-b.]. "Tazod" atamasi mumtoz Sharq poetikasida "antiteza"ning aynan o'ziga mos keladi, bu esa tadqiqotning markaziy tushunchasi o'zbek badiiy-nazariy tafakkurida qadimdan mustaqil, aniq nom bilan mavjud bo'lganini tasdiqlaydi. Qodirov ijobiy-salbiy obrazlar galereyasini ham aniq ko'rsatadi: "Ijobiy qahramonlar... qo'rqqanlik, to'g'rilik, isyonkorlik va donolikning ajoyib namunalarini ko'rsatadilar va raqib ustidan ma'naviy g'alabaga erishadilar. Salbiy personajlar shayx, eshon, mulla, podshoh, vazir, qozi, ulamo, boy va boshqalar... fosh etilib, achchiq kulgiga nishon bo'ladilar" [2; 234-b.], bu qarama-qarshilikning badiiy vazifasi esa aniq ta'riflanadi: "Qiyofa tasviri asosan ertakdagi voqea va hodisalarning kontrast qo'yilishidan kelib chiqadi. Komik tasvir salbiy personaj qiyofasini, uning xarakter xususiyatini oydinlashtiradi va ta'sirchanlikni oshiradi" [3; 95–96-b.], ya'ni kontrast (antiteza) salbiy obrazni shunchaki ko'rsatish emas, uni oydinlashtirish va idrokni kuchaytirish vositasi sifatida qaraladi.

Pedagogika fanida esa kontrast orqali axloqiy baholash ko'nikmasini shakllantirish alohida metodik vosita sifatida kam yoritilgan, ammo O. Hasanboyevaning "Oila pedagogikasi" darsligida qimmatli, dissertatsiya mavzusiga bevosita aloqador kuzatuv mavjud: "...ertak holda bo'lsa ham yovuz kampirlar, yalmog'iz ayollar, o'gay onalar haqida eshitganlari bilan to'g'ri solishtirish tajribasi bor qiz o'zining istiqboldagi harakatining yo'nalishini belgilab olishi mumkin" [4; 327-b.]. Bu parcha dissertatsiyaning markaziy tezisini bevosita tasdiqlaydi: folklordagi salbiy obraz bilan ijobiy qiyoslash orqali bola o'z xatti-harakatining yo'nalishini, ya'ni axloqiy baholash ko'nikmasini shakllantiradi. Darslik, shuningdek, ogohlantiradi ham: "Zamonaviy ertaklarning ayrimlarida ham tarbiyaga zid keladigan syujetlar ko'p... agar ona to'g'ri sharhlamasa, bola ongida noto'g'ri tasavvurlar shakllanib qolishi... mumkin" [4; 327-b.]. Bu esa antiteza mexanizmining o'zi avtomatik samarali emasligini, uning to'g'ri talqin bilan birga ishlashi lozimligini ko'rsatadi. Amaliy ko'rsatma sifatida esa darslik misollardan foydalanish nisbatini ham belgilaydi: "misollardan foydalanganda ijobiy materiallar ko'proq bo'lishi kerak, salbiy faktlarni gapirishda ehtiyotkorlik..." [4; 261-b.].

Birinchi tur — umumbashariy (kosmologik) yaxshilik-yovuzlik antitezasi. Bu tur antitezada qarama-qarshilik ikki inson qahramon o'rtasida emas, qahramon bilan undan tubdan boshqa tabiatli kuch (dev, ajdarho, jin) o'rtasida quriladi va u, yuqorida ko'rsatilganidek, turkumning eng chuqur, hatto nomlanish darajasidagi qatlamida ham iz qoldiradi. Chambilning qirq yigiti ramziy ravishda "qirq ajdarho" deb ham atalishi [1; 61-b.] shuning yorqin dalilidir. Bu tur antiteza "Yunus pari" dostonidagi dev bilan bo'lgan sinov-jang epizodida ham aniq ko'rinadi [5; 183–186-b.]. U yerda dev nafaqat jismoniy raqib, balki axloqiy jihatdan ham qahramonning teskari qutbi (ayyorlik va to'g'rilik, yovuzlik va insoniylik) sifatida tasvirlanadi. Shunga yaqin, "Gulqizoy" dostonining "Govdaro dev" qissasida ham dev va Go'ro'g'li o'rtasidagi qarama-qarshilik avval aldov [6, Gulqizoy, 95, 97-b.], so'ng jismoniy jang orqali hal qilinadi. Bu yerda diqqatga sazovori shuki, dev o'zi ham mutlaq yovuzlik timsoli emas, balki o'zi ham aldovga uchraydigan, nisbatan "naiv" personaj sifatida tasvirlanadi, bu esa umumbashariy antitezaning "Go'ro'g'li" turkumida ham ba'zan yumshatilgan, to'liq qora-oq bo'lmagan shaklda qo'llanilishini ko'rsatadi.

Ikkinchi tur — nomli antagonist orqali shaxsiy antiteza: Ahmad Sardor va Chamidxon. Bu tur antitezada qarama-qarshilik ikki aniq, nomi atalgan personaj o'rtasida, ko'pincha bir doston syujetining bosh o'qi sifatida quriladi. "Avazxonning o'limga hukm etilishi" dostonida bu antitezaning eng to'liq, eng dramatik ko'rinishi Avazxon va uning tog'asi Ahmad Sardor o'rtasidagi ziddiyatda namoyon bo'ladi: Sardorning tuhmati [7; 17-b.], Avazxonning haqqo'y javobi "tuhmatchining joyi bo'lar jahannam, mard yigitga erlar beradi yordam" [7; 22-b.] va tuhmatchining sharmandali jazosi [7; 127–128-b.]. Avazxonning "mard yigitga erlar beradi yordam" va Sardorning "tuhmatchining joyi bo'lar jahannam" degan ikki yarim misrasi bitta bayt ichida, to'g'ridan-to'g'ri bir-biriga qarshi qo'yilgan holda keladi. Sh. Turdimovning qiyosiy-adabiyotshunoslik tadqiqotida Ahmad Sardorga alohida bo'lim bag'ishlanib, uning faqat o'zbek versiyasiga xos emas, butun turkiy "Go'ro'g'li" an'anasida barqaror takrorlanuvchi arxetip ekanligi ko'rsatiladi: "...tojik 'Go'ro'g'li'sida Ahmad Sardor kamchisidan qon tomuvchi johil, xiyonatchi, turkman hukmdori sifatida tasvirlanadi" [8; 140–142-b.]. Bu qiyos shuni ko'rsatadiki, Ahmad Sardor obrazi yakka dostonning tasodifiy personaji emas, balki "Go'ro'g'li" epik an'anasining butun mintaqaviy (o'zbek, tojik, turkman) arealida takrorlanuvchi, barqaror xiyonatkor-arxetip hisoblanadi. Ikkinchi shaxsiy antiteza jufti Go'ro'g'li/Avazxon va jodugar Chamidxon o'rtasidagi ziddiyat "Zulfizar" dostonining har ikki nashrida kuzatiladi [9, Zulfizar, 210–211-b.]. Bu antitezaning qo'shimcha dalili Chamidxonning qahramon qiyofasini ko'tara olmasligi: u gado qiyofasida yashirinchalik kuzatish paytida fosh bo'ladi. "Azalda Go'ro'g'li sulton yaratilganda, o'n to'qqiz sherning ko'zining o'tkirlik quvvatini ko'ziga solinib yaratilgan edi. Chamidxon Go'ro'g'li sultonning tikilib qaraganiga chiday olmay, yerga shalp etib yiqilib qoldi" [9, Zulfizar, 203-b.]. Bu qisqa, ammo aniq parcha antitezaning ramziy-jismoniy darajasini ko'rsatadi: qahramonning ko'zi (mubolag'ali kuch

timsoli) yovuzlikka tik qarashga qodir, yovuzlik esa bu nazarga dosh berolmaydi. Dostonning yakuniy, Chamidxonning o'z nayrangi bilan halok bo'lish sahnasida roviyning "Chamidxon o'z jazosi o'zi bilan nobud bo'ldi" degan yakuniy hukmi [6, Zulfizar, 218-b.] antitezaning "poetik adolat" bilan yakunlanishining yorqin namunasidir.

Uchinchi tur — mavhum tushunchalar antitezasi: vafodorlik va bevafoqlik. Bu tur antitezada qarama-qarshilik ikki aniq personaj emas, ikki mavhum axloqiy tushuncha o'rtasida, ko'pincha parallel, "ko'zgusimon" she'riy qurilma (terma) shaklida ifodalanadi. Buning eng toza namunasini "Xiromon Dali" dostoni beradi [9, Xiromon Dali, 377–378-b.]. Ikki termaning ("Vafodorlik" — yetti band, "Bevafo" — olti band) parallel qurilishi antitezaning uch aniq badiiy-texnik qonuniyatini namoyish etadi: birinchidan, har ikki terma bir xil vazn, qofiya va takroriy so'z ("vafodor"/"bevafo" har bandning oxirida) bilan qurilib, bu shakliy o'xshashlik mazmunini ziddiyatni yanada yaqqolroq qilib ko'rsatadi, kontrast faqat mazmunda emas, shaklning o'zida ham "ko'zgu" vazifasini o'taydi; ikkinchidan, har ikki terma bir xil hayotiy vaziyatlardan (muomala, sadoqat, ko'ngil) boshlanib, ularga ikki qarama-qarshi xulq-atvor modelini qo'llaydi. Bu "strukturaviy parallelizm" axloqiy baholashni osonlashtiradi, chunki tinglovchi bir xil vaziyatda ikki xil xulqni bevosita qiyoslaydi; uchinchidan, "Bevafo" terma o'ta qat'iy axloqiy hukm bilan yakunlanadi (xiyonatkor "odam emas, ajdahor" deya ta'riflanadi). Bu yakuniy, kuchli baho antitezaning pedagogik samarasini ta'minlovchi vosita hisoblanadi. Diqqatga sazovorki, "ajdahor" so'zining aynan shu yerda qo'llanilishi birinchi tipologik turda ko'rilgan dev/ajdar ramziyligi bilan ham uzviy bog'lanadi. Xiyonatkor inson ramziy ravishda "ajdahor" darajasiga ko'tariladi, bu esa uchala tipologik turning birinchi tur bilan chuqur, ramziy darajada kesishishini ko'rsatadi.

Yuqorida ko'rilgan uch tur bir-biridan tubdan farqli obyektlarga (kosmologik kuch, nomli personaj, mavhum tushuncha) qaratilgan bo'lsa-da, ularning barchasi yagona badiiy-pedagogik mantiqqa — Qodirov ko'rsatgan "kontrast orqali oydinlashtirish" [3; 95–96-b.] mantiqiga bo'ysunadi. Bu uch tur o'rtasidagi munosabat shunchaki parallel emas, ierarxik hamdir: birinchi tur (kosmologik) eng mavhum, metafizik darajada ishlasa, ikkinchi tur (shaxsiy) uni aniq, nomi atalgan qahramon-antagonist juftligiga "tarjima qiladi", uchinchi tur (mavhum tushunchalar) esa bu ziddiyatni yakuniy, umumlashtirilgan axloqiy formulaga aylantiradi. Bu uch bosqichli tuzilish tinglovchining har xil yosh va idrok darajasida ham antitezani tushuna olishini ta'minlaydi: yosh tinglovchi uchun dev bilan jang tushunarli bo'lsa, katta tinglovchi uchun Ahmad Sardorning psixologik xiyonati yoki "vafodorlik"/"bevafoqlik" degan mavhum axloqiy kategoriyalar teranroq ta'sir qiladi.

Qodirov antitezaning ijtimoiy-sinfy ko'rinishini ham misollar bilan ko'rsatadi, bu esa antitezaning faqat shaxsiy-axloqiy emas, jamoaviy-ijtimoiy darajada ham ishlashini tasdiqlaydi: "Xirmon ko'tarish" komediyasida... feodal tuumidagi ikki ijtimoiy guruh odamlari bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi... Asar konflikti mana shu antagonistik sinf vakillarining to'qnashuvidan kelib chiqadi" [2; 260–262-b.]. Bu kuzatuvlar antitezaning "Go'ro'g'li" turkumida ham jamoaviy-ijtimoiy darajada (masalan, Chambil elining zolim podshohlarga qarshi kurashida, shuningdek, "Zulfizar" dostonida ozod qilingan asirlarning zolimlarga qarshi birlashishida) namoyon bo'lishiga metodologik asos beradi. Bu yerda antiteza endi yakka qahramon-antagonist juftligi emas, butun ijtimoiy guruhlar (ezilganlar — zolimlar) o'rtasidagi qarama-qarshilik sifatida kengayadi.

1-jadval. Antiteza mexanizmining uch tipologik turi

Antiteza turi	Qutblar	Doston misoli
Umumbashariy (kosmologik)	Qahramon — dev/ajdarho	"Yunus pari", "Gulqizoy" ("Govdaro dev"); Chambilning "qirq ajdarho" ramziy nomi
Nomli antagonist orqali shaxsiy	Avazxon — Ahmad Sardor; Go'ro'g'li/Avazxon — Chamidxon	"Avazxonning o'limga hukm etilishi", "Zulfizar" (har ikki nashr)
Mavhum tushunchalar antitezasi	Vafodorlik — bevafoqlik	"Xiromon Dali" ("Vafodorlik"/"Bevafo" termalari)

2-jadval. Nasihat-monolog, ibrat-andoza, ziddiyat-sinov va antiteza mexanizmlarining qiyosiy ko'rsatkichlari

Mezon	3.1. Nasihat	3.2. Ibrat	3.3. Sinov	3.4. Antiteza
Asosiy vosita	So'z	Kuzatilgan amal	Shaxsiy tajriba	Kontrast, ziddiyat
Tarbiya ob'ekti	Tinglovchi	Guvoh	Qahramonning o'zi	Baholovchi tinglovchi
Ustuvor komponent	Kognitiv	Xulq-atvor	Irodaviy-xulq-atvor	Emotsional-qiyamat

Dars turi	Nasihat-tahlil	Ibrat-rolli o'yin	Ibrat-rolli o'yin	Debat-antiteza
Turlar soni	Yetti	Olti	To'rt	Uch

MUHOKAMA

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, antiteza mexanizmi oldingi uch mexanizmdan (nasihat, ibrat, sinov) tubdan farqli pedagogik mantiqqa ega: u ideal namunani ko'rsatish emas, ziddiyatni yoritish orqali ishlaydi. Bu xususiyat uni sinfxonada munozara-debat shaklida qo'llash uchun ayniqsa qulay qiladi, chunki antiteza o'z tabiatiga ko'ra ikkita qarama-qarshi pozitsiyani talab qiladi.

Diqqatga sazovorki, dissertatsiyada rejalashtirilgan ikkita shaxsiy antiteza jufti (Avazxon-Ahmad Sardor, Go'ro'g'li/Avazxon-Chamidxon)ning asosiy badiiy dalillari allaqachon qadriyatlar tahlili doirasida o'rganilgan edi. Bu holat yashirilmay, aksincha, ilmiy izchillikning dalili sifatida ochiq ko'rsatildi: nasihat, ibrat, sinov va antiteza mexanizmlari bir-biridan ajratilgan emas, ko'pincha bir xil badiiy materialning turli nazariy prizmalar orqali qayta tahlil qilinishidan iborat tizimli yondashuvni tashkil etadi. Bu metodologik xususiyat dissertatsiyaning olti mexanizmlari tizimini alohida-alohida bo'laklar emas, o'zaro kesishuvchi, bir butun tahlil tizimi sifatida ko'rish zarurligini ko'rsatadi.

Antiteza mexanizmining amaliy-metodik ahamiyati ham alohida ta'kidlanishi lozim: u dissertant ishlab chiqqan o'quv-metodik tizimida "debat-antiteza darsi" deb nomlanuvchi mustaqil dars turining nazariy asosini tashkil etadi. Bu dars turi qarama-qarshi obrazlar juftligini (masalan, Avazxon-Ahmad Sardor, xiyonat-sadoqat) sinf ichida ikki guruhga bo'linib muhokama qilish, har bir qahramonning xatti-harakatini himoya qilish yoki tanqid qilish orqali amalga oshiriladi. Bu dars turi nazariy jihatdan N. Avliyakov va N. Musayevaning muammoli o'qitish texnologiyasidagi to'rt bosqichli "muammolik darajasi" shkalasi [10; 81-b.] bilan uzviy bog'liq: antiteza mexanizmi o'quvchini "ma'lum va noma'lumning nisbati murakkablashgan" vaziyatda mustaqil xulosa chiqarishga undaydi [10; 85-b.], bu esa debat shaklining aynan shu o'quvchining o'zi tomonidan mustaqil yaratilgan va hal qilinadigan yuqori "muammolik darajasi"ga mos kelishini ko'rsatadi. Debat-antiteza darsining pedagogik maqsadi nasihat-tahlil va ibrat-rolli o'yin darslaridan farqli o'laroq, na kognitiv, na xulq-atvor, balki emotsional-qiymat komponentiga — o'quvchining qadriyatni o'zi tanlashi, his qilishi va himoya qilishiga ustuvor yo'naltirilgan.

Antiteza mexanizmining yana bir muhim metodologik xususiyati uning ierarxik uch bosqichli (kosmologik — shaxsiy — mavhum-umumlashgan) tuzilishi sinfxona amaliyotida tabaqalashtirilgan (differensiallashtirilgan) yondashuvni qo'llash imkonini beradi: boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda birinchi, kosmologik tur (qahramon-dev jangi) ustuvor olinishi mumkin, chunki u aniq, harakatli voqeaga asoslanadi va yosh idrokiga mos keladi; yuqori sinf o'quvchilari bilan esa ikkinchi va uchinchi turlar (nomli antagonist psixologiyasi, mavhum axloqiy kategoriyalar) ustuvor bo'lishi maqsadga muvofiq, chunki ular abstrakt fikrlash va psixologik tahlil ko'nikmalarini talab qiladi. Bu tabaqalashtirilgan yondashuv antiteza mexanizmining "Go'ro'g'li" turkumidagi boshqa mexanizmlardan farqli, alohida didaktik afzalligini ko'rsatadi: u yagona badiiy materialdan turli yosh guruhlari uchun turli chuqurlikdagi tarbiyaviy mazmun chiqarish imkonini beradi.

Eshonqul ko'rsatgan zardushtiylik dualizmining ("Yaxshilik" va "Yovuzlik" o'rtasidagi mangu kurash) "Go'ro'g'li" turkumidagi davomiyligi alohida e'tiborga loyiq, chunki u antitezaning faqat bir dostonga xos badiiy usul emas, turkiy-eroniy mintaqaviy badiiy tafakkurning uzoq tarixiy chuqurlikka ega, barqaror modellashtiruvchi tamoyili ekanini ko'rsatadi. Bu xulosa Turdimovning Ahmad Sardor obrazi bo'yicha o'tkazgan qiyosiy tadqiqoti bilan ham mutanosib: agar ayrim antagonist obraz butun turkiy arealda (o'zbek, tojik, turkman an'analari) barqaror takrorlansa, bu antiteza mexanizmining, umuman olganda, dostonchilik an'anasining chuqur strukturaviy xususiyati, tasodifiy badiiy bezak emasligini qo'shimcha tasdiqlaydi. Demak, antiteza mexanizmining pedagogik qiymati nafaqat uning "Go'ro'g'li" turkumidagi mahalliy ko'rinishi, balki uning kengroq, mintaqaviy-tipologik barqarorligidan ham kelib chiqadi, bu esa o'quvchilarga nafaqat bir doston, balki butun epik an'ana mantig'ini tushunishga yo'l ochadi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil "Go'ro'g'li" turkumidagi antiteza mexanizmining uch aniq tipologik turga ega ekanini ko'rsatdi: (1) umumbashariy (kosmologik) yaxshilik-yovuzlik antitezasi — qahramon va dev/ajdarho o'rtasida, turkumning hatto nomlanish darajasida ham iz qoldiruvchi eng chuqur qatlam; (2) nomli antagonist orqali shaxsiy antiteza — Avazxon-Ahmad Sardor va Go'ro'g'li/Avazxon-Chamidxon juftliklarida namoyon bo'luvchi, aniq syujet va nomli qahramonlarga tayanuvchi qatlam, bunda Sh. Turdimovning qiyosiy tadqiqoti Ahmad Sardorning butun turkiy "Go'ro'g'li" an'anasidagi barqaror arxetip maqomini tasdiqlaydi; (3) mavhum tushunchalar antitezasi — vafodorlik va bevafoqlik kabi kategoriyalarning parallel, "ko'zgusimon" she'riy qurilishi orqali ifodalanuvchi eng umumlashgan qatlam. Ushbu uch tur ierarxik tuzilishga ega bo'lib, bu tinglovchining turli yosh va idrok darajalarida ham antitezani o'zlashtira olishini ta'minlaydi.

Mazkur tipologiya folklorshunoslik fani (J. Eshonqulning dev obrazi nazariyasi, M. Qodirovning "tazod" atamasi orqali ifodalangan xalq teatri nazariyasi, K. Imomovning "kontrast orqali oydinlashtirish" tamoyili) bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning badiiy-texnik asoslanganligini tasdiqlaydi; pedagogika fanida esa O. Hasanboyevaning kuzatuvlari antitezaning tarbiyaviy samaradorlik shartlarini ko'rsatadi. Tadqiqotning cheklavlari shundaki, tahlil faqat besh doston nashriga asoslangan; keyingi tadqiqotlarda antiteza mexanizmining sinfxona debat-munozara darslarida qo'llanilishi bo'yicha amaliy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin. Keyingi tadqiqotda beshinchi mexanizm — ramziy-mifopoetik obrazlar (tulpor ot, dev, pari, bog') orqali tarbiya ko'rib chiqilishi rejalashtirilgan, bu

tadqiqot mazkur maqolada belgilangan "dev/ajdarho" ramziyligi mavzusini semiotik jihatdan yanada chuqurlashtiradi.

Antiteza mexanizmi "Go'ro'g'li" turkumidagi ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimida o'ziga xos, almashtirib bo'lmaydigan o'rin tutadi: u yagona mexanizm sifatida axloqiy baholashni namunadan emas, farqlashdan boshlaydi, bu esa o'quvchida tanqidiy fikrlash va mustaqil qadriyat tanlash ko'nikmasini rivojlantiradi. Nasihat, ibrat va sinov mexanizmlari o'quvchiga "nima qilish kerak"ni ko'rsatsa, antiteza mexanizmi "nima uchun bu to'g'ri, u esa noto'g'ri"ni o'zi mustaqil idrok etishga undaydi. Bu farq antitezani dissertatsiyaning olti mexanizmli tizimida pedagogik jihatdan alohida, takrorlanmas o'ringa qo'yadi va uni, ayniqsa, yuqori sinf va oliy ta'lim bosqichidagi adabiy tahlil darslarida qo'llash uchun istiqbolli qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Eshonqul J. *Folklor: obraz va talqin*. – Qarshi: Nasaf, 1999. – 172 b. (AKBT Urdu)
URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books/5493>
2. Qodirov M. Xalq teatri // *O'zbek folklori ocherklari: uch tomlik. 2-jild* / mas'ul muharrir B. Sarimsoqov. – Toshkent: Fan, 1989. (AKBT Urdu)
URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books?bookSubject=Folklor.++Folklorshunoslik&page=8>
3. Imomov K. Ertak // *O'zbek folklori ocherklari: uch tomlik. 2-jild* / mas'ul muharrir B. Sarimsoqov. – Toshkent: Fan, 1989. – B. 61–75. (Ziyonet)
URL: <https://akbt.urdu.uz/uz/books?bookSubject=Folklor.++Folklorshunoslik&page=8>
4. Hasanboyeva O., Xoliqov D., Kemibell R., Toshpo'latova Sh. K. va boshq. *Oila pedagogikasi: darslik*. – Toshkent: Aloqachi, 2007. – 384 b. – ISBN 978-9943-326-16-3. (Tadau Library)
URL: <https://jdpu.uz/wp-content/uploads/2021/04/Oila-pedagogikasi.2007.pdf>
5. Yunus pari // *O'zbek xalq ijodi: ko'p tomlik* / aytuvchi Muhammadqul Jomrot o'g'li Po'ltan; nashrga tayyorlovchi Sh. Xo'jayeva. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti, 1967.
URL: <https://www.ziyouz.com/kutubxona/category/38-o-zbek-xalq-og-zaki-ijodi?download=1825:po-lkan-aytuvchi-yunus-pari-doston>
6. *Go'ro'g'li dostonlari: to'rt jildlik. 2-jild: Avazxon* / aytuvchi Rahmatulla shoir Yusuf o'g'li; nashrga tayyorlovchilar T. Mirzayev, Z. Husainova. – Toshkent: Yozuvchi, 1997. – 224 b.
URL: <https://www.ziyouz.com/kutubxona/category/38-o-zbek-xalq-og-zaki-ijodi?download=8256:go-ro-g-li-dostonlari-4-jildlik-2-avazxon>
7. *Avazxonning o'limga hukm etilishi* / aytuvchi Fozil Yo'ldosh o'g'li; yozib oluvchi G'ulom Karimov; nashrga tayyorlovchilar Z. Husainova, T. Mirzayev; mas'ul muharrir O. Sobirov. – Toshkent: Fan, 1976. – 128 b.
URL: <https://www.ziyouz.com/kutubxona/category/38-o-zbek-xalq-og-zaki-ijodi?download=14047:avazxonning-o-limga-hukm-etilishi-1976>
8. Turdimov Sh. *"Go'ro'g'li" dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari*. – Toshkent: Fan, 2011. – 240 b. (Tadqiqot)
URL: <https://www.tadqiqot.uz/index.php/philosophy/article/view/9773>
9. *Go'ro'g'li: O'zbek xalq dostonlari* / aytuvchi Rahmatulla shoir Yusuf o'g'li; nashrga tayyorlovchilar T. Mirzayev, Z. Husainova. – Toshkent: Sharq, 2006. – 448 b. (Ziyouz)
URL: <https://www.ziyouz.com/kutubxona/barcha-kitoblar?showall=1>
10. Avliyakov N. X., Musayeva N. N. *Pedagogik texnologiya: oliy o'quv yurtlari uchun darslik*. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2012. – 208 b. – ISBN 978-9943-05-523-0. (AKBT)
URL: <https://akbt.urspi.uz/uz/books/669>